УДК 81′366

Р.Ф. Мирхәев

XIX ГАСЫР АХЫРЫ – XX ГАСЫР БАШЫ ТАТАР МӘГЪРИФӘТЧЕЛЕК ПРОЗАСЫ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ *-МАК* КУШЫМЧАЛЫ ИСЕМ ФИГЫЛЬЛӘРНЕҢ КУЛЛАНЫЛЫШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Статья посвящена раскрытию функционально-стилистического потенциала имен действий на *-мак*, зарегистрированных в произведениях татарской просветительской прозы конца XIX – начала XX веков. Как показало исследование, они, будучи одним из традиционных элементов грамматической структуры старотатарского письменного литературного языка, сыграли немаловажную роль в формировании языковой ткани указанных текстов. До настоящего времени в работах татарских ученых по истории татарского литературного языка данные формы глагола описывались лишь фрагментарно. При этом их стилистический потенциал все еще остается вне поля зрения языковедов.

Ключевые слова: старотатарский письменный литературный язык, язык татарской просветительской прозы, имена действия, функционально-стилистические особенности.

The article is devoted to the disclosure of the functional and stylistic potential of the names of actions on the *mac*, registered in the works of Tatar educational prose of the end XIX – beginning XX centuries. As the study showed they being one of the traditional elements of the grammatical structure of the Old Tatar written literary language played an important role in the formation of the linguistic fabric of these texts. Until now in the works of Tatar scientists on the history of the Tatar literary language these verb forms have been described only in fragments. At the same time their stylistic potential still remains out of sight of linguists.

Keywords: Old Tatar written literary language, the language of Tatar educational prose, action names, functional and stylistic features.

Хәзерге татар тел белемендә исем фигыль исеме астында үзендә фигыль һәм исемнәргә хас үзенчәлекләрне берләштергән, һәм процессны атап, аның исемен белдереп килгән затланышсыз фигыль формасы карала. Фигыль формалары буларак, исем фигыльләр семантик планда эш-хәрәкәт мәгънәсен белдерәләр. Морфологик яктан аларга фигыльләрнең гомуми грамматик категорияләре хас. Аерым алганда, исем фигыльләр үзләренә юклык һәм юнәлеш кушымчаларын алырга мөмкин. Моннан тыш сөйләмдә алар синтетик һәм аналитик юл белән эшнең үтәлү дәрәҗәсен, модаль мәгънәләрне белдереп килә алалар, кайбер ярдәмче фигыльләр белән бергә перифрастик конструкцияләрне төзүдә катнашалар. Әлеге фигыль формаларының исем сүз төркеме белән бәйләнеше аларның сан, тартым һәм килеш категорияләре кушымчалары белән төрләнешендә чагылыш таба.

Хәзерге татар әдәби телендә исем фигыльнең *-у*/*-ү* кушымчасы ярдәмендә ясалган формасы норма буларак аерып чыгарыла [Татар

грамматикасы, 2016, б. 255–257; Тумашева, 1978, б. 158–160; Хисамова, 2015, б. 263–269]. Язма чыганаклардан күренгәнчә, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында әлеге форма белән бергә башка төр исем фигыльләрнең кулланылышы да күзәтелә һәм мәгърифәтче язучыларның әсәрләрендә үзләренең функциональ-стилистик мөмкинлекләре ягыннан иске татар әдәби теленең борынгыдан килгән традицион үзенчәлекләреннән саналган *-мак/-мәк* кушымчалы исем фигыльләр аерым урын тоталар. Алар билгеле бер дәрәҗәдә *-у* кушымчалы исем фигыльләрнең грамматик синонимы булып торалар. Шуның белән бергә текстларда *-мак* кушымчалы исем фигыльләр *-а* кушымчалы хәл фигыльләрне һәм *-ырга* кушымчалы инфинитив формасын да алыштырып киләләр.

Мәгърифәтчелек прозасы әсәрләреннән башка XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында *-мак* кушымчалы исем фигыльләр ярым тезмә, ярым чәчмә характерда иҗат ителгән дастаннарда, шигъри әсәрләрдә, газета текстларында һәм дини-фәлсәфи хезмәтләрдә кулланылалар [Шамарова, 1990, б. 81, Юсупов, 2006, б. 129–130, Миннуллин, 2012, с. 208–210, Абдулхаков, 2007, б. 22]. Нәтиҗә ясап әйткәндә, алар бу чорда иске татар язма әдәби теле чагылыш тапкан барлык язма чыганакларда да урын алалар һәм әдәби норма, норма вариантлылыгының бер күрсәткече булып торалар.

Безнең тарафтан каралган язма чыганакларда *-мак* кушымчалы исем фигыльләрнең тартым кушымчалары белән һәм алардан башка баш, юнәлеш, төшем һәм чыгыш килешләрендә килеп, төрле стилистик вазифаларда кулланылуы күзәтелә. Мәсәлән, М. Акъегетнең «Хисаметдин менла» романында әлеге исем фигыльләр баш килештә аерым бер зат тарафыннан аның гражданлык позициясе белән бәйле рәвештә башкарылган яисә башкарылачак эш-хәрәкәтләрне һәм аңа хас булган сыйфатларны атап киләләр: *Хәсәдлек кеби бүйүк бәлайә мөбтәлә улан адәме Хисаметдин менла дәгел* ***дошман күрмәк,*** *билгакес аяр иде* [Акъегет, 1886, б. 5]; *... лазем улан шәй татары фән китабларындан хәбәрдәр идүб* ***уйгатмакдыр*** [Шунда ук, б. 61].

Билгеле бер дәрәҗәдә әлеге үзенчәлек З. Бигиев әсәрләрендә күзәтелә: *Хатыннарның чук* ***егламакы*** *гади шәйдер* [Бигиев, 1887, б. 67]; *Бөйләҗә сөйләшүб унбиш-егерме дакика эчендә* ***йәмәк вә эчмәк*** *тәмам улгач, мөсафирләремез садакаларын вирүб, имам әфәнде ивендән китделәр* [Бигиев, 1890, б. 5].

Алга таба М. Акъегет, үзе яшәгән чорда киң таралыш алган тискәре социаль күренешләр турында сүз алып барганда, баш килештәге *-мак/-мәк* кушымчалы исем фигыльләрне еш кына исем сүзтезмәләр составында атрибутив позициядә файдалана: *Хисаметдин менла шәһәрә килүб авылдашы Мохтарны* ***диләнмәк эшендә*** *күрүб...* [Акъегет, 1886, б. 30]; *Ләкин заманы хәзердә* ***суытмак вә йылытмак, сәвдермәк вә биздермәк һөнәрләре*** *юк идегене вә бөйлә һөнәрләр мөхәл вә там ялганчылык вә шарлатанлык идегене һәрбер зиһенле инсан яхшы белер* [Шунда ук, б. 50].

З. Бигиев атрибутив позициядә килгән бу төр исем фигыльләргә персонажларның шәхси теләк-омтылышларына ачыклык керткәндә мөрәҗәгать итә: *Габденнәсыр әфәнде, номеренә кайткач,* ***чәй эчмәк максуды*** *илә хадимдән самавыр таләб итәдер* [Бигиев, 1887, б. 54]; *Бән ... сезнең рөхсәтләреңездән башка Муса әфәндейә* ***хатын булмак нияте*** *илә бәлдәи Казанга килдем* [Шунда ук, б. 68–69]; *Җиһангир Агиев, хикәямезнең героинясе Маһруй кызның гыйрфанына хәйран вә хөсненә гашыйк улуб,* ***кызы никях идүб алмак фикеренә*** *килүб, ...* [Бигиев, 1890, б. 8].

Текстларда баш килештәге *-мак/-мәк* кушымчалы исем фигыльләр инфинитивның *-ырга/-ергә* формасын да алыштырып киләләр. Бу түбәндәге очракларда күзәтелә:

1) *эстәү* фигыле белән бергә персонажларның теләк-омтылышларын тасвирлаганда: *Яшь әфәнде чукдан бу кеби кеше илә* ***таныш улмак эстийур иде*** [Акъегет, 1886, б. 8]; *Менланың кердегене белүб вә бер* ***күрмәк эстәб*** *Хәнифә туташ эшене куйуб, ...* [Шунда ук, б. 10]; *Бу мәктүбемдә бән сәңа бер йәни вакыйга* ***белдермәк эстәмеш идем*** [Шунда ук, б. 39];

2) *мөмкин, лазем, кирәк, мөхаль* модаль сүзләре белән бергә, билгеле бер шартлар үтәлгәндә тормышка ашуы мөмкин булган, ниндидер сәбәпләр аркасында башкарылырга тиеш булган һәм үтәлеше кешенең ихтыярыннан тормаган эш-хәрәкәтләр турында сүз барганда: *Чүнкә гавам яхшы белер ки, Гали байны тәгъзим итсәң, тупрагыны вә йерене иҗарәйә учуз хак илә* ***алмак мөмкин*** [Акъегет, 1886, б. 12]; *Укымайы* ***сәвмәк лазем*** *дию фикерләнә-фикерләнә Хисаметдин менла гәнә одасында гизмәйә башлады* [Шунда ук, б. 7]; *Сәгать күб икән, бәңа мәктүб* ***язмак кирәк*** [Шунда ук, б. 23]; *Ул бер дакиканы да* ***кире кайтармак мөхаль*** [Шунда ук, б. 64]; *Гәрчә ерткаланмыш улса да, сурәт әҗзаларыны ба тәртиб җәмг кылуб каралса, нә шәкелле сурәт идегене* ***аңламак мөмкин*** [Бигиев, 1887, б. 7]; *Беркач сәгать поездны* ***бәкләмәк лазем иде*** [Шунда ук, б. 42].

Юнәлеш килешендәге *-мак/-мәк* кушымчалы исем фигыльләрне мәгърифәтче язучылар, нигездә, түбәндәге максатларда файдаланалар:

1) *башлау* фигыле белән бергә *-а/ә, -ый/-и* кушымчалы хәл фигыльләр урынында персонажлар башкарырга керешкән эш-хәрәкәтләрне белдерү өчен: *...мәзкүр пычак илә ышпалеры юаш-юаш* ***ярмага башлады*** [Акъегет, 1886, б. 10]; *... чүнкә раст килгән вакытда кыз вә җегет берберенә* ***бакышмага башладылар*** [Шунда ук, б. 20]; *...тәфтишчеләр номерә эчендәге әшьяйы* ***карамага башладылар*** [Бигиев, 1887, б. 7]; *Номерләр сахибе Габдуллин килгәч, господин прокурор Габдуллиндан бу тарика* ***сөаль кылмага башлады*** *...* [Шунда ук, б. 43–44]. *...әсбабларның хакыны бер-бер сораб,* ***хисаб кылмага башладылар*** [Шунда ук, б. 58];

2) инфинитивның *-ырга/-ергә* формасы урынында персонажларның ихтыяры һәм теләк-омтылышларыннан килеп туган эш-

хәрәкәтләр белән кыек объект мөнәсәбәтләрендә торган процессларны бирү өчен: *Бундан бөйлә яшь әфәнде куужъыйа арабаны чана илә* ***бәрабәрләтмәгә боеруб****, менлайа хитабән сүзә бөйлә башлады* [Акъегет, 1886, б. 8]; *Һичбер инсан аңа* ***каршы дормага җәсарәтләнмәз иде*** [Шунда ук, б. 12]; *Һич улмаса милкем улса иде, мәнфәгате исламиямезә һәрвакыт* ***сарыф итмәгә әзер булыр идем*** [Шунда ук, б. 32]; *Судебный следователь бу тарика* ***тәфтиш кылмага шөруг кылды*** ... [Бигиев, 1887, б. 5]; *Маһруйны да* ***язмага вә укымага мән үгрәтдем*** [Бигиев, 1890, б. 29];

3) шулай ук инфинитивның *-ырга/-ергә* формасы урынында персонажлар тарафыннан башкарылган эш-хәрәкәтләрнең максатын ачыклау өчен: *Кичәнең ярылары булгач, Мохтар мөсафирханәйә* ***кичәләмәгә кәтде*** [Акъегет, 1886, б. 33]; *Ничүн шадланмасын, кызыны мондай байга* ***сурмага килделәр*** [Шунда ук, б. 34]; *Тарафындан да тәкәллем тәмам улгач, присяжный заседательләр ... икенче бүлмәйә* ***иттифак кылмага китделәр*** [Бигиев, 1887, б. 46]; *Господин Иванов, йирендән торуб, өстәлдәге кәгазьне* ***карамага килүб****, ...* [Шунда ук, б. 61].

Төшем килешендәге *-мак/-мәк* кушымчалы исем фигыльләрне авторлар, аерым алганда, М. Акъегет, персонажлар тарафыннан башкарылган эш-хәрәкәтләр белән туры объект мөнәсәбәтләрендә торган процесслар турында язганда файдалана: *Бөйлә аҗы* ***агламагы ишедүб****, анасы керер* [Акъегет, 1886, б. 6]; *Вә* ***соранмак-диләнмәкне гакылларына мотабик күрүб*** *... хәдисне инкяра калкышдылар* [Шунда ук, б. 17].

Чыгыш килешендәге *-мак/-мәк* кушымчалы исем фигыльләргә язучылар үзләре яисә аерым персонаж ниндидер сәбәпләр аркасында башкарырга теләмәгән эш-хәрәкәтне ачыклап килгәндә мөрәҗәгать итә: *Карьянең әһалисе ике йөз әв кадәр улуб, адыны* ***фаш итмәкдән чәкинийурыз****, ...* [Акъегет, 1886, б. 2]; *Бунда Гали байлар, Бикбулат менлалар, Хисаметдин менла* ***сүзләшмәкдән качуб*** *мәгълүб улды, дийү зийадә мәсрүр улдылар* [Шунда ук, б. 17]; *Ике йә өч көн мөкәддәм әҗәлене эзләб, Маһруй муенына питлә куймыш исә дә, шимди* ***үлмәкдән гаять дә курыкмайа башлады*** [Бигиев, 1890, б. 55].

Әсәрләрдә *-мак/-мәк* кушымчалы исем фигыльләрнең *өчен // ичүн* һәм *илә* бәйлекләре белән бергә төрле хәл мөнәсәбәтләрен белдерә торган конструкцияләр составында кулланылуы да күзәтелә. Мәсәлән, *-мак ичүн* конструкцияләре персонажлар тарафыннан башкарылган эш-хәрәкәтләрнең максатын ачыклап килә: *Җомга намазыны укыдыкдан соңра Хисаметдин менла атны чанайа йигүб, бәгъзы кирәк шәйләр* ***алмак ичүн*** *шәһәрә юлланды* [Акъегет, 1886, б. 7]; *Каравыллык җәһәтендә булынан Хәнифә туташ менланың сүзләрене ишедүб мәмнүн улды вә үз җенесе улан кадынлар хакында даха мәгълүмат* ***хасыйл итмәк ичүн*** *диккатене артдыруб колакларыны мөсафирлек бүлмәсенә салды* [Шунда ук, б. 11]; *Әхмәди бай ... җәй фасылыны кымыз эчүб* ***кәчермәк өчен*** *бәлдәи Самардан биш-алты чакрым йирдә*

кира хак илә бер «дача» ялламыш иде [Бигиев, 1887, б. 53]; *Шимди исә* ***йимәк-эчмәк ичүн*** *Җиһангир Агиев, бер чәйханәйә керүб, лазем шәйләре сораб, ашаб-эчүб утырадыр* [Бигиев, 1890, б. 36].

-мак илә конструкцияләре исә әсәрләрдә персонажлар тарафыннан башкарылган эш-хәрәкәтләр белән кыек объект мөнәсәбәтләрендә торган процесслар турында сүз алып барганда кулланыла: *Мәзкүр бүлмәсендән мөсафирлек бүлмәсенә бер ярык ясады вә шу ярыкдан егет менлайы* ***бакмак илә*** *хушланыр* [Акъегет, 1886, б. 10]; *Чүнкә куәтле вә мөхкәм гыйшык бер-беремезнең тыш вә заһири күренешемезне* ***белмәк илә*** *хосулә килмәз, сез заһиремне яратдыңыз* [Шунда ук, б. 25–26]; *Анҗак бу сәтралары сезә* ***язмак илә*** *күңелем бераз тәсәлле табды* [Шунда ук, б. 37]; *Бер ярык табды вә шу ярыкдан Муса әфәндейе* ***күрмәк илә*** *Хәдичә туташ бәхтияр улды* [Бигиев, 1887, б. 33]; *Мөкаддәм керәнләр мәхкәмәнең бүйүк залында улан агач эскәмияләрнең алдагы софуфларына* ***ултырмак илә*** *бәхтияр улдылар* [Шунда ук, б. 37].

Нәтиҗә ясап әйткәндә, исем фигыльләр татар теленең барлык структур берәмлекләре кебек бай функциональ-стилистик потенциалга ия. Моңа *-мак* кушымчалы исем фигыльләрнең без караган текстларда сәнгатьчә кулланылыш үзенчәлекләре дәлил булып тора.

Әдәбият

Акъегет М. Хисаметдин менла. Милли роман яки хикәя. Казан: Казан университеты табгыханәсе, 1886. 70 б.

Абдулхаков Р.Р. Языковые особенности произведений Мусы Джаруллаха Бигиева: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2007. 24 с.

Бигиев З. Өлүф, яки гүзәл кыз Хәдичә. Роман. Казан: Типогр. Г.М. Вечеслава, 1887. 77 б.

Бигиев З. Гөнаһе кәбаир. Роман. Казан: типогр. Г.М. Вечеслава, 1890. 72 б.

Миннулин Б.К. Татарская газета «Борхане таракки». Лингвистические исследования. Казань, 2012. 300 с.

Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев. Тулыландырылган 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2016. Т. II. 432 б.

Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле. Морфология. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1978. 221 б.

Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Татар. кит нәшр., 2006. 335 б.

Шамарова Г.Б. Язык дастанов А. Уразаева-Курмаши «Кисса-и буз джигит», «Кисса-и Тахир и Зухра»: дис. … канд. филол. наук. Казань, 1991. 166 с.

Юсупов А.Ф. Язык произведений Шамсетдина Заки. Морфология. Казань: Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина, 2006. 204 с.

Мирхәев Рифат Фирдинат улы,

филология фәннәре кандидаты, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре